

MU'TEZİLE SORUŞTURMASI

Kamil GÜNEŞ*

1. İslam tefekkür ve ilim tarihindeki rolü itibariyle Mu'tezile hakkında neler söylenebilir?

Bu soru çerçevesinde Mu'tezile'yi birkaç açıdan ele almak mümkündür:

a. İslam toplumunun içinden çıkan Cebriyye ve Müşebbihe gibi tasvip etmedikleri grupların görüşlerini eleştirmeleri: Bu sayede Mu'tezile'yi, birtakım fikirlere karşı reddiyeler yazan ilk muhaddis ve fakihlerle birlikte bilimsel tenkit geleneğinin öncüleri olarak görmek mümkündür. Dolayısıyla ilk çıkışlarının insan hürriyetini yok sayan Cebriyye'ye ve büyük günah işleyenler hakkındaki görüşleriyle iki ayrı yerde bulunan Mürcie ve Hâricîlere tepki ve eleştiri olarak gerçekleşmesi bunu desteklemektedir.

b. Özellikle ilk ortaya çıktıkları II. hicrî asrın başlarından itibaren başka din, mezhep ve görüşlere karşı verdikleri entelektüel mücadele: Mu'tezile, İslam toplumunun özellikle diğer din ve kültürlerle karşılaşmasında önemli çıkışlar yapmış, akli düşüncüyü cesaretle kullanarak tarih boyunca kendisinden söz ettirecek Mu'tezilî düşüncüyü inşa ve test etme imkânını bulmuştur.

c. İlk iki maddede belirtilen gruplara verilen cevaplarla birlikte oluşan Mu'tezilî düşünce karakteri: Konularını en temelde tevhid ve adalet olarak belirledikleri kelâm ilminin tarihsel ve ilmî gelişimi bakımından öncü mezhebi olarak Mu'tezile, aklın ontolojik ve epistemolojik bakımdan nakilden önce olduğunu vurgusuyla Sünnî kelâmın büyük tepkisini çekmiştir. Mu'tezile'ye göre vahiy gelmeden önce akıl mevcuttu, vahiy mevcut olan akıl üzerine geldi. Onlara göre vahiyden önce mevcut olan akıl, mecazı mecaz olmayandan ayırmalı, Allah'ın zatına lâıyk olanla olmayanı tefrik etmeli ki nasslarda geçen ibarelerde doğru manayı yakalayabilsin. Akıl verilerin nakilden önce itibara alınması gerektiğini söylemesi yanı sıra, gâibin şahide kıyasını ileri derecede işletmesi Mu'tezile'nin farklılaştığı yönlerdendir.

d. Teşekkül edışıyle birlikte kendilerini eleştiren ve özellikle Ehl-i Sünnet'le aralarındaki uzun ve çekişmeli rekabet dönemi olarak Mu'tezile: İslam tefekkür ve ilim tarihinde Ehl-i Sünnet'in, sıfatlar ve insanın fiilleri konusundaki en büyük ve önemli eleştirilerini Mu'tezile'ye yönelttiğine bakıldığında, Mu'tezile'nin, bugün İslam toplumunun kâhir ekseriyetini teşkil eden Sünnî düşüncenin muharrik unsuru olduğunu söylemek mümkündür. Mu'tezile ve benzerlerinin çıkışları olmasaydı ona tepki verecek bir Sünnî kelâm sisteminden söz etmek belki de mümkün olmayacaktı.

* Dr., Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, kamilgunes@hotmail.com

2. Mu'tezile'nin, fikrî bir hareket olarak zuhuru ve ekolleşmesinde tercüme hareketlerinin payı olmuş mudur? Olmuşsa hangi orandadır?

Mu'tezilî düşüncenin ilk nüvelerini tercüme hareketlerinden önce görmekteyiz. Özellikle tercüme hareketlerinin ciddi manada yoğunlaştığı Abbâsîlerden önceki Emevî iktidarı döneminde Vâsıl b. Atâ'nın (131/749) Hasan el-Basfî'den (110/728) ayrıldığı tarihi dikkate alırsak, bunun, tercüme hareketlerinin İslam toplumu üzerinde kavramsal ve konusal etki alanının henüz oluşmadığı bir dönem olduğu görülür. O halde ilk zuhur çerçevesinde düşünüldüğünde Mu'tezile'yi tercüme eserlerinin mutlak belirleyici entelektüel bir sonucu olarak görmek zordur. Ancak bu ihtimali sıfır olarak görmek de doğru değildir. Fakat özellikle Abbâsîler devrinde başka din ve kültürlerden, bilhassa Yunan felsefesinden tercümelerin Mu'tezilî kelâmın kavramsal çerçevesini ve konusal alanını etkilememesinin düşünülmemeyeceğine inanıyorum. Bununla birlikte Mu'tezilî düşüncüyü tercümelerin esiri haline getirmek de yanlıştır. Mesela Mu'tezile'nin belirgin ilk çıkışının, fâsik insanın durumunun ne olacağına "*el-menzile beyne'l-menziyeteyn*" ile cevap vermesi bunun tercümelerden ödünç alınan kavram ve içeriklerle olmadığını göstermektedir. Bunun yanı sıra Mu'tezile, Aristo'dan mantık ve diğer ilimlere dair yapılan çevirilere muttali olmuş, özellikle birinci kuşaktan sonrakiler mantıktan etkilenmiş, delil getirme metotlarının çoğunu bu tercümelerden almış, kelâmlarının içeriklerine *tafra*, *cevher*, *araz*, *zerre* gibi konuları dahil etmişlerdir.¹ Bu da göstermektedir ki, gerek konu gerek kavramsal çerçeve olarak tercüme eserlerin rolü vardır. Sonuçta tercümeler sonucu Müslümanlar arasında biri kelâm âlimlerinden gelen İslâmî kültür, diğeri Yunan felsefesinden gelen yabancı kültür olmak üzere iki farklı kültür oluştuğu göze çarpmaktadır.² Abbâsîler döneminde Beytü'l-hikme'nin kurulmasıyla gelişen yeni felsefî, kültürel ve ilmî faaliyet, Mu'tezile'nin elinde, İslâm'ın kendini kültürel ve entelektüel düzeyde kadîm kültür merkezlerine ve okullarına karşı cesaretle bir karşı koyuşa dönüştüğü izlenimini vermektedir. Abbâsî halifelerinin önemli bir kısmının akla öncelik veren Mu'tezile'yi desteklemesinde felsefeyle donatılı düşünceleri ve başka kültürlerle hesaplaşmaya açık zihinleri yatmaktadır. Diğer taraftan Kâdî Abdülcebbar'ın eserlerine bakıldığında İslam'ın kendi içinden kendisini inşa etmiş bir mezhep görünümü vardır. Sonuç olarak bazı konuların gündeme gelmesi (halku'l-Kur'ân gibi), bazı yeni kavramların girmesi (cevher, araz, tafra gibi) açısından bakıldığında bir etkilenme gözükür. Ama bunun Mu'tezilî düşüncüyü belirlediğini düşünmüyorum. Zaten Kâdî Abdülcebbar gibi önemli Mu'tezilî âlimlerin Aristo mantığı aleyhine yazdıkları eserlere bakılırsa tercüme eserlerin Mu'tezile tarafından çok da benimsenmediği ortaya çıkar.

3. Mu'tezile'nin, nassları anlama ve yorumlamada geliştirdiği yöntem ve katkıları konusunda neler söylenebilir? Bu husustaki verilerden, günümüz yöntem tartışmalarına bir açılım getirmek mümkün müdür?

Kanaatimce Mu'tezile'nin nassları anlamada kullandığı en önemli yöntem *kıyâsü'l-ğâib ale's-şâhid* yöntemidir. Bu yöntemin esasını, özellikle tevhid ve adaletle ilgili nassları yorumlarken, Allah'ın sıfatları hakkında konuşurken, bizim şahit olduğumuz bu dünyanın zihnimizde oluşturduğu bilgilerle hareket edebileceği teşkil etmektedir. Mesela halku'l-Kur'ân meselesinde, kelâmın hakikatının ancak bizim bildiğimiz

¹ Emîn, *Zuhru'l-İslâm*, II, 50; a. mlf., *Duha'l-İslâm*, I, 264; Ebû Zehra, *Târîhu'l-mezâhib*, s. 155.

² Şehristânî, *el-Milel*, I, 23; Hanefî, "Kelâm İlmî ve Bugünkü Konumu", (*İslâm Düşüncesinde Yeni Arayışlar I* içinde), s. 313.

kelâm olduğu, bunun da bizim tarafımızdan yapılan (mef'ûl) bir söz olduğundan hareketle Allah'ın kelâmının da fiil edilmiş olduğunu ileri sürmeleri bu ilkeyi ne kadar katı işlettiklerinin bir delilidir. Bu delil, esasen Sünnî kelâmcılarının da vazgeçemediği bir delil olmakla birlikte, Mu'tezile'nin şehadet âleminde olanlarla bize gâib olan âlemi sınırladığı, ilâhî olanı dünyevî olana indirgediği ve dünyada müşahede edilenden başka bir manayı Allah'a izafe etmemekle bir bakıma bizzat bilme imkânı olmayan ilâhî nitelikler hakkında metafiziğe düştükleri gözden kaçmamaktadır. Halbuki Mu'tezile'nin kendisi Ehl-i Sünnet'i, mesela kelâmın Allah'ın sıfatı olarak ezelfi olduğunu söylemelerini gâibe taş atmakla suçlamaktadır. Ama kendileri de fiziksel dünyada bilip gördükleri kelâm felsefesini aynen Allah'ın kelâmı ile ilgisine uygulamakla gâibe taş atmış olmaktadır. Zira sonuçta yaptıkları, şâhidde olanı gâib hakkında kullanmak, kıyasta bulunmaktır. Makîs ile makîsun aleyhin aynı varlık düzeyinde olmamaları Mu'tezilî iddianın da doğruluğunu zayıflatan en önemli unsurlardan biridir. Ama ne olursa olsun Mu'tezile'nin bu yöntemi kullanması, ilk kelâmcılar olmaları hasebiyle kelâm ilminin gelişimine katkıda bulunması itibariyle ilim tarihimiz açısından önemlidir. Bugünün tartışmalarına daha önceki usûllerden açılım getirmesi meseline gelince, esasen usûl kaidesinin değişeceğini düşünmüyorum. Değişen usûl değil, usûle konu olan olaylardır. Bundan dolayı önceki dönemlerde tartışmalarda kullanılan usûllerin bugünkü tartışmalar için ilham kaynağı olması kaçınılmazdır. Mesela Mu'tezile'nin, özellikle Kâdî Abdülcebbar'ın yaptığı kelâm felsefesi; kelâmın mahiyeti, kelâm-zat-sıfat-fiil ilişkileri; ilmî gelişimin temeli sayılan kıyas meselesi ve özellikle kıyâsü'l-gâib ale's-şâhid, metnin anlaşılmasında konuşan kişinin niyetinin (kasdü'l-mütakellim) metinden söylenmek istenileni ortaya koymadaki rolü, söz sahibinin niyetini anlamada aklî bilgi ve tecrübelerimizin rolü, metinle söz sahibinin iradesi ve kastı arasındaki doğru ilişkiyi yakalamada aklî öncüllerin rolü ve bu bağlamda hangi ifadelerin mecaz olduğu konusu; kelimeler ve onların işaret ettikleri manalar, dilde uzlaş (muvâdaa) gibi konuları işlemesi modern dil felsefecilerinin görüşleriyle mukayeseli olarak araştırılabilir. Mesela Umberto Eco, Alfred Jules Ayer, Waltraud Bumann, Stefan Collini, John C. Condon, Jonathan Culler, Ferdinand De Saussure, Jacques Derrida, Gadamer, Habermas, Ali Harb, Nasr Hâmid Ebû Zeyd, Toshihiko Izutsu, Turan Koç, H. P. Rickman, Richard Rorty vd. gibi dilbilimle uğraşan âlimlerin göstergebilim, anlambilim, yorumbilim gibi alanlardaki görüşleriyle Kâdî Abdülcebbar'ın dil felsefesi ve delâlet anlayışı karşılaştırılabilir. Ayrıca araştırmacılar için Kâdî Abdülcebbar'ı okumak, geleneksel Sünnî bilginin dışında başka düşünce tarzlarıyla ilk elden tanışmak anlamına gelmekte olup, başka ufukları bilmek ve geniş yelpazede tefekkür etme imkânı verecektir. Bunun ise, İslam dünyasına düşünsel anlamda önemli katkılarda bulunma durumunda olan ilim ve fikir adamları için, önemli ve zengin bir hazine anlamına geldiği açıktır. İlim ve fikir adamları uygun gördüklerini alırlar, uygun görmediklerini terk ederler.

4. Mu'tezile'ye mensup âlimlerin, amel bakımından Hanefî oldukları şeklindeki yaygın kanaate katılıyor musunuz? Şayet bu kabul doğru ise, buna tesir eden faktörler konusunda neler söylersiniz? (Hanefî mezhebinin, fıkhıta re'ycilerin öncüsü olarak bilinmesi ve istihsâna verdikleri önem, coğrafi faktör gibi).

Bildiğim kadarıyla Mu'tezile'den İmam Ebû Yûsuf'un öğrencisi Bîşr b. Gıyâs el-Merîsî (Müreysi), Ebu'l-Kâsım Abdullah b. Ahmed el-Belhî (h. 319) gibi âlimler Hanefî olmakla birlikte, Kâdî Abdülcebbar gibi ileri gelen Mu'tezilî âlimleri Şâfiî'dir. Demek ki Mu'tezile deyince akla sadece Hanefî olmak gelmemeli. Kanaatimce Mu'tezile, kelâm

ile fıkıh arasını ayırmaktadır. Kâdî Abdülcebbâr, kelâmı uyguladıkları akli ilkelerin nassları anlamada mutlak önceliğinin bulunduğu şeklindeki ilkelerinin, fıkha, hele hele şimdiki tarihsellik tartışmalarının merkezine oturtulan İslam ceza hukukundaki bazı şekli değişiklikler için asla uygulanamayacağını belirtmektedir. Dolayısıyla kelâmı akılcı olan Mu'tezile'nin, amelde de akılcı bir fıkıh mezhebi olarak bilinen Hanefî mezhebinde olması gerekmemektedir. En azından Kâdî Abdülcebbâr'a bakarak bunları söylemek mümkündür.

5. *Mu'tezile'nin geliştirdiği akli tefekkür ile, özellikle Endülüs yöresinde gelişen kelâmî-felsefî akli tefekkür arasında benzerlik ve farklılıklar hususunda neler söylenebilir? Bu bağlamda Kelâm ve Felsefe arasında Mu'tezile'yi nasıl değerlendirmek uygun olur?*

Endülüs büyük bir medeniyet. Oradaki fikrî hareketlerle Mu'tezile'yi şimdilik mukayese etme durumunda olmadığımı belirtmeliyim. Ancak şu kadarını ifade etmeliyim ki, oradaki tefekkür ve ilim hayatını felsefî yönelişe hasretmek doğru olmaz. Endülüs'ten, İbn Rüşd gibi felsefeci olarak bilinen bazı büyük âlimlerin çıkmış olması, Endülüs deyince akılcı ilmî hareketlerin olduğu yer izlenimini verebilir. Ancak Zâhirî fakih İbn Hazm'ın da oradan çıktığını görmek gerekir. Fakat Mu'tezile ile felsefe arasındaki alâka hakkında söz söylemek gerekirse, ikisinin de kelâm konularında akılcı ilişkisinde akli öne aldıklarını söylemek mümkündür. Ancak kullanılan yöntemlere bakıldığında, felsefe, Aristo mantığını mutlaka kullanırken, Mu'tezile buna karşı çıkmıştır. İslam felsefecileriyle kıyaslandığında Mu'tezile, tabiri caizse yerli bir çıkmıştır. Düşüncelerini İslam mirası içinde kalarak inşa etmişlerdir. Fakat felsefeciler düşüncelerini inşa ederken dışarıdan da kaynak kullanmışlardır. Hatta temel referanslarının Aristo olduğu açıktır.

6. *Mu'tezile, bir fikir hareketi ve ekol olarak tarihteki rolünü oynamış ve inkıraz uğramış bir fenomen midir, yoksa bir şekilde bizzat temsilcileri aracılığıyla varlığını devam ettirmekte midir? Bu bağlamda, Mu'tezilî düşüncenin devamı olarak hangi fikirlerin ileri sürüldüğü söylenebilir?*

Kelâmî görüş olarak Mu'tezile kendi başına var ve temsilcileri olan bir ekol değildir diye düşünüyorum. Ancak Mu'tezile kelâmî görüşlerdeki varlığını Şîa içerisinde kalarak sürdürmüştür. Sıfatlar ve kelâmullah konularındaki görüşleri Şîa tarafından devam ettirilmiştir. Esasen bu konunun yani Şîa-Mu'tezile ilişkisinin ileri bir çalışmayla ortaya konulması bugünkü Şîî düşüncenin kaynaklarının tespiti açısından da önemlidir. Ancak adı Mu'tezile olmasa da Kur'an'ın yaratılmışlığı, insanın fiillerinde tamamen özgür olduğu gibi iddialar ve bu çerçevede Allah'ın sıfatlarının yorumu, nasslara bakışta akli ilkelerin öne alınarak nassların ona göre şekillendirilmesi mantığı hep Mu'tezilî izler taşımaktadır. Gerek akademisyenler gerek bilim adamları arasında yer yer bu düşünceleri dile getirenler vardır.

7. *İslâm dünyasının kalkınması projesinde entelektüel boyut olarak Mu'tezilî düşüncelerin muharrik güç olması hakkında neler söylersiniz?*

Bu tür düşüncelerin fantezi olduğuna inanıyorum. Yani bilim ve teknikte gelişmeler olacak da bunu Sünnî düşünce mi engellemektedir? Ya da toplumsal sorumlulukları yerine getirmede, hukukun işleminde, toplumsal ahlâkın yerleşmesinde, işçi-işveren münasebetlerinde entelektüel muharrik bir güç olarak Ehl-i Sünnet düşüncesi ne diyor ki çok geri kalmışız! Evet, inancın kişilere, kişilerin de toplumsal işleyişe etki ve katkısı düşünüldüğünde, rasyonel modern dünyaya karşı kendi içimizde rasyonel Mu'tezilî düşüncenin yol açıcı olacağı kaba bir bakışla müspet görünüyor gibi gelebilir. Ama bunun son derece afakî bir bakış açısı olduğu kanaatindeyim. Zira

Mu'tezile'nin akılcılığının, özellikle son derece spesifik kelâm konularında, mesela insanın fiillerinin hakikatinin ne olduğu gibi hususlarda olduğu bilinmelidir. İnsana son derece sorumluluk yükleyen bu anlayış, zannediliyor ki İslam dünyasının kalkınmasını gerçekleştirecek insan unsurunu harekete geçirecektir. Yani burada Ehl-i Sünnet düşüncesi insana özgürlük vermemekte midir? Davranışlarının sorumluluğunu insana yüklememekte midir? Mu'tezile ve Ehl-i Sünnet arasındaki bu tartışmanın akılcılığa kayıp kaymaması esasen kaza-kader konusunun hakikatini anlamaya dönük felsefî bir tartışmadır. Toplumsal boyutu ilgilendiren noktada siyasal, ekonomik ve sosyal kalkınmanın kaza-kader konusundaki tartışmalardan doğrudan etkilendiği kanaatinde değilim. Bunu sıfırlamak, etkisinin hiç olmadığını söylemek istemiyorum ve var olabilecek mevzî örnekleri de inkâr etmiyorum. Ancak bunun mutlak etkisinin olmadığını söylüyorum.

Bana göre İslam toplumunun kalkınma projesinde ileri atılma inancı, yüce bir ruha sahip olma, aşağılarda değil yukarılarda bulunma, yeryüzünün kendi adaletine ve katkısına ihtiyacı olduğunu düşünme, zamanını, enerjisini ve Allah'ın emanet ettiği tüm maddî değerleri en güzel ve hayırlı bir biçimde kullanma ve bunu insanların istifadesine sunma inancı, tüm hayatı kuşatan boyutlarıyla ahlâk bilinci gibi değerler, eski kelâmî tartışmalardan referans almaktan daha önemlidir. Bu saydığımız ve daha eklenebilecek değerleri kullandıracak temel iç duygunun ise, iman olduğuna inanıyorum. Her şeyin sahibi Allah'a ve O'nun gösterdiği yola iman, öldükten sonra hesaba çekileceğine iman, dünyayı hem maddî hem manevî imarın temel muharrikidir. Batıdaki gelişmelerin bu iman olmadan gerçekleştiği, bunun salt bir İslam ideolojisi olacağı görüşlerine de katılmıyorum. Zira İslam'ın dünyaya sunacağı kalkınma anlayışının sadece maddî boyutu yoktur. Zira insan unsuru sadece maddî boyuttan oluşmamaktadır. Mutluluğun, Allah'la birlikte hareket edilerek, bize emanet ve lütuf olarak verilen yeryüzünü madden imar etmekle gerçekleşeceğine inanıyorum. Böyle bir düşüncüyü harekete geçirmede entelektüel rolü Mu'tezile'ye biçmek gerekmemektedir. Ehl-i Sünnet'in de buna engel olduğu gibi herhangi bir bilimsel görüşü yoktur. Gerekli özgürlük ve irade Ehl-i Sünnet'te fazlasıyla vardır. Ama mezhepçilikten ve mezhebî isimlerden daha çok, Müslüman isminin öne çıkması gerektiğine de inanıyorum. İslam denilince, Ehl-i Sünnet âlimleri görüşlerinin mutlak doğrular gibi gösterilmesini yanlış buluyorum. Geçmiş tefekkür hazinemizin bir ırmak gibi önümüzden akması, ihtiyacımız olanların alınması ve yaşayan âlimlerimizin ve fikir adamlarımızın eskiyi taşımasını değil, bu toplumu düşünerek yol göstermeleri gerektiğine inanıyorum. Bu açıdan baktığımızda, eğer olabilirliği varsa tüm İslam mezheplerinden faydalanmak mümkündür.